

і архетипового і індивідуально-авторського характеру. Найчастіше вони супроводжуються додатковими маркерами – у вигляді ознак, що характеризують лексеми-символи (*ліс* – проклятий хащ; кінця нема; густий; темний; пристрижений якоюсь величезною машиною; *книга* – призначення; нова руська книжка; великі книги мовою чужою і незрозумілою для народу; *стежка* – безконечна; бокова; *шлюбна сукня* – злежана, пом’ята, пожовкла), або суміжні із символом референти (*в лісі* – одинока каритка котилася тихо, мов загублена; старого здіймав страх; він же ослаб; Регіна заблудила; більшість шукачів збивається з дороги; *книга* як символ знань пов’язана з Євгенієм, який пильно “слідив” не тільки за політичними і економічними справами, але також за красною літературою, і то не лише руською), або створюють те чи інше асоціативне поле символу (*книга призначення* як символ долі, неминучості в уявленні Регіни та Євгенія асоціюється з різними поняттями, які позначаються відповідними ключовими маркерами; для Євгенія доля – це “бажання”, “надія щастя”, “світ широкий”, “не згинемо, заробимо собі на життя”, “будемо вільні, будемо щасливі”, для Регіни – “тут подвійна крадіж, ти вкрав би мене від мужа, а я від твого діла, від тих нещасних, віками кравджених людей, що потребують тебе”, “наше крадене щастя переміниться на нову тюрму, нові кайдани”, “не бійся, вони пізнають тебе, і підуть за тобою, і віддячаться тобі”).

Література:

1. Бауэр В., Дюмотц И., Головин С. Энциклопедия символов. – Москва, 2000.
2. Даль В. Толковый словарь живаго великорускаго языка. – Москва, 1935. – Т. 4.
3. Дмитренко М. Словник символів: FHYPERLINK”<http://ukrlife.org/main/evsha>”
4. Мамардашвили М., Пятигорский А. Символ и сознание. – Москва, 1997. Електронна версія.
5. Шейнина Е. Энциклопедия символов. – Москва, 2001.
6. Франко І. Из секретів поетичної творчості. – К., 1969.
7. Франко І. Зібр. творів: У 50 т. – К., 1976–1986.
8. Kopalinski W. Słownik symboli. – Warszawa, 2001.

Олександр Пономарів (Київ)

Звертання в поетичній творчості Івана Франка¹

Насамперед варто з’ясувати два засадничі питання, що стосуються звертання, тобто слова або групи слів, що позначають особу чи предмет, до яких спрямоване мовлення. Ідеться про спосіб вираження звертання та про його стосунки з іншими членами речення. У багатьох працях із морфології та синтаксису української мови

¹ Статтю подано в редакції автора.

можна прочитати твердження про те, що звертання виражається кличною формою і називним відмінком [4], що в українській мові є шість відмінків і так звана клична форма [3: 74, 76].

Питання про те, якій назві (**кличний відмінок** чи **клична форма**) віддати перевагу, мало не мовознавче, а політичне забарвлення. Був період, коли українська мова мусила в усьому бути схожа на російську. Тож мати на один відмінок більше, ніж у російській мові, вважалося недозвеною розкішшю, тому й запровадили назву **клична форма**. Але одна з найновіших і найкращих праць з морфології української мови, автори якої І. Вихованець та К. Городенська стоять на позиціях семікомпонентної відмінкової системи, так висвітлює це питання: “Кличний відмінок, як і називний, родовий, давальний, знахідний, орудний і місцевий відмінки, має типові відмінкові семантико-синтаксичні, формально-синтаксичні й морфологічні ознаки. З морфологічного боку його виділяє словозмінний кінцевий афікс (флексія), що вказує на синтаксичні зв’язки й семантико-синтаксичні відношення цієї графеми до інших компонентів речення. Подібно до інших відмінків кличному притаманні первинні і вторинні функції. У граматичній структурі української мови кличний відмінок вирізняється морфологічними, синтаксичними і просодичними засобами” [1: 77].

Отже, набагато переконливіше обґрунтованим терміном в українському мовознавстві є **кличний відмінок**, бо **форма** є загальним поняттям щодо конкретного **відмінка**. Можна сказати, наприклад, що той чи той іменник стоїть у формі називного, давального чи ще якогось відмінка, зокрема й кличного (порівняймо грецьке κλητική πτῶση, латинське *vocativus casus*). Саме кличним відмінком цю морфологічну категорію називали М. Рильський, Б. Антоненко-Давидович та інші видатні діячі української духовності, глибокі знавці нашої мови: “Короленко вже самим початком оповідання “Судний день”, самим уживанням кличного відмінка, характерного для української мови і майже не вживаного в сучасній російській, вводить нас, я б сказав, в українську атмосферу” (Максим Рильський).

Твердження про можливість використання в звертанні називного відмінка поряд із кличним викликає чимало заперечень. Кличний відмінок – це не просто “залишок староруського відмінка” [2: 86], а повнокровна, жива категорія сучасної української мови. Якщо хтось при звертанні замість **мамо, тату, брата, Остапе, Маріє** каже **мама, тато, брат, Остап, Марія**, то це порушення граматичної норми як, скажімо, **хліп, сніх, грядка** замість **хліб, сніг, грядка** – порушення ортоепічної норми; **параліч, нобій, випадок** замість **параліч, новій, віпадок** – порушення акцентуаційної норми; **получаю, строїтель, учбовий** замість **одержую (отримую), будівельник, навчальний** – порушення лексичної норми і т. д.

Не витримують критики нав’язувані впродовж кількох десятиліть рекомендації вживати в конструкції звертання поєднання кличного й називного відмінків на кшталт **товаришу бригадир, друже Петро** тощо. Усі слова мають стояти в одному відмінку, тобто в кличному, як засвідчує мовна практика класиків нашого письменства:

Пане Фредерику,

Я знаю, що ні вітру, ні саней
Ані коня немає в Вашім вальсі,
Що все це – тільки вигадка моя...

А сьогодні я
Люблю свій сон і Вас люблю за нього,
Примхливий худорлявий **музиканте**...

(М. Рильський “Шопен”).

Останнім часом з’явилися “теорії” маловідомих перекладачів (зокрема кінострічок на телебаченні), за якими особові імена неукраїнців не можна вживати в кличному відмінку. Поважних аргументів такі “теоретики” не висувають, бо не мають їх і стають на прю з найавторитетнішими авторами українського письменства:

Антею!

Ти хочеш довести мене до того,
Щоб я пішов і викупив назад ту статую.

(Леся Українка. “Оргія”);

Чому від мене так ти утікаєш, **Хлоє,**

Мов сарна молода?

(Горацій “До Хлої”. Переклад М. Зерова);

Лаерте,

Дозвольте, я втручуся в Ваше горе...

(В. Шекспір “Гамлет, принц Данський”. Переклад Г. Кочура)

Кличний відмінок у ролі звертання – така природна українська конструкція, що автори-українці Т. Шевченко, М. Гоголь, В. Короленко та інші вживали його навіть у творах, писаних російською мовою:

Ты хороша собой, **Оксано,**

Я это знаю, и мне жаль –

Твой сон недобрый очень рано

Тебе приснился...

(Т. Шевченко “Слепая”).

У поетичній спадщині І. Франка маємо всі типи звертань – власне звертання, риторичні та напівриторичні. У ролі власне звертань виступають назви спорідненості та свояцтва, назви, що позначають стосунки між персонажами творів:

Мамо, голубко! – було, налягаю. –

Ще про Ганнусю, шумильця, вінки!

Ні, **синку,** годі! Покіль я співаю,

Праця чекає моєї руки...

Правда, **матусю!** Спасибі за раду!

Я її правди не раз досвідив.

(“Пісня і праця”);

Хились, корись, а тільки, **брате,**

Оружжя з рук не випускай!
 (“Гриць Турчин”);
 Лихо, **сусідо!** Ой, горе нам, **свату!**
 Світ вже кінчиться! Вже буря гуде!..
 Вівці муть, **кумочку**, пастиря пасти,
 Яйця муть, **кумочку**, курку учить...
 (“Ужас на Русі”).

Пестливі варіанти таких лексем надають викладові особливої інтимності:

Матінко моя ріднесенька!
 Не тужи ти за мною, не плач в самоті...
 (“Матінко моя ріднесенька...”).

Неповторну гаму відтінків створюють різні типи власне звертань у поемі “Лис Микита”:

Втіхою лице горіло: “Вуйку, ах, вітайте ж нам!”; “А се що тобі, небоже!”
“Ох, вуйцюню, страх негоже! Я ж пустинник...”; *“Царю, пане! – рік Бурмило.*
– Горенько мене постигло!”; *“Не прогнівайся, нанаику! Не приніс я жадну фраишку.*
Але царський вам наказ...”; *“Мурицю! – крикнув Лис Микита. – От не ждали! От*
візита!”; *“Гей, синашу, схаменися!”*; *“Що за помисл? Слухай, друже!”*; *“Вовче,*
– кажу, – Чи здурів ти...”; *“Ой, не можу, мій Лисуню!..”*; *“Ой, Микито, помагай...”*;
“Ай! Хазяйко! Уставай-но! Гість до нас тут завітав!”; *“Гей, свине, моя голубко,*
Вилізай з болота цупко”; *“Ой, – кричу, – Що робиш, кравче?”*; *“Ой, мій таточку*
Микито, Бачу ясно і відкрито Се гріховнеє тавро!”; *“Грішнику! – ревнув я стро-*
го. – Чорт говорить з горла твого!”; *“Так то, любий мій Бабаю! Силу ту я добре*
знаю”; *“Тіточко, я вас навчу. Я ж їх ловлю всяку днину”*; *“Лисе, – каже, – щось*
щипає!”; *Лис сміється: “Фрузю любя, В тебе ні одного зуба”*; *“Встань, Микито!*
– цар озвався. – Славно, сину, ти списався, Честь свою оборонив”.

В інтимній ліриці І. Франко часто вдається до метафоризованих звертань:

Спасибі тобі, моє **сонечко**,
 За промінчик твій – щире словечко!
 (“Моїй дружині”);
 Я не кляв тебе, о **зоре**,
 Хоч як сильно жаль мій ріс...
 (“Я не кляв тебе, о зоре”);
 Я не тебе люлю, о ні,
 Моя хистка **лілеє**...
 (“Я не тебе люблю”);
 Являйся, **зіронько**, мені!
 Хоч в сні!
 (“Чого являєшся мені”);
 Не дивися в той бік, моя **пташко!**
 (“Як почувеш вночі”);
 І тебе я, мій **цвіте** рожевий,

Як лиш міг, як умів, покохав!
(“Я забув”).

Звертання-метафора інколи означається прикладкою, що є персоніфікованим абстрактним поняттям:

Чи, може, ти, моя **голубко**,
Моє **кохання** чарівне,
Далеко десь з німим докором
В тій хвили згадуєш мене?
(“Коли часом в важкій задумі”).

Неметафоризоване звертання може бути поширене прикладкою-метафорою:

Ой ти, **дівчино**, з **горіха зерня**,
Чом твоє серденько – колюче терня...
Ой ти, **дівчино**, **ясная зоре!**
Ти мої радощі, ти моє горе!
(“Ой ти, дівчино”).

Часом відокремлена прикладка стоїть не поряд з означуваним словом, а відділена від нього частиною тексту:

Ей, не люби мене, **дівчино!**
Як хочеш любощів речистих,
Як хочеш розкоші й огнистих
Присяг, заклять і зітхань много...
Бо я борець, моя **рибчино!**
(“Осторога”).

Риторичні звертання формально нічим не відрізняються від власне звертань. Однак щодо змісту й призначення вони не є засобом спонукання співрозмовника до відповіді; їх використовують як стилістичний прийом, як спосіб відтворити стан мовця, його вподобання, думки, відчуття й почуття. Окрім загальних та власних назв людей, у ролі риторичних звертань можуть виступати найменування речей, рослин і тварин, абстрактних понять, імена мітичних персонажів та історичних осіб. Уживання риторичних звертань є одним із яскравих засобів створення уособлень:

Хто ти, **човне**? Що ти, **човне**? Відки і куди пливеш?
(“Човен”);
Розвивайся, **лозо**, борзо, Зелена **дїброво!**..
Зеленійся, рідне **поле**, Українська **ниво!**
(“Розвивайся, лозо...”);
Розвійтеся з вітром, **листочки** зів'ялі,
Розвійтеся, як тихе зітхання!
(“Розвійтеся з вітром...”);
Червона **калино**, чого в лузі гнешся?

(“Червона калино...”);
 Чи аж по смерті на гріб мій, **горличко**,
 Плакати прийдеш?
 (“Ночі безмірні...”);
 Я не люблю тебе, ненавиджу, **беркуте!**
 За те, що в груді ти ховаєш серце люте...
 (“Беркут”);
 Неси ж мене, **коню**, по чистому полю,
 Як вихор, що тутка гуляє...
 (“Безмежнеє поле”).

Складниками уособлень у поета є пори року (особливо весна), небесні світила, явища природи, абстрактні поняття:

Весно, що за чудо ти
 Твориш в моїй груді?..
Вітре, теплий **брате** мій,
 Чи твоя се мова?
 (“Vivere memento!”);
Місяцю-князю, Ти **чарівниченьку!**
 Смуток на твоєму Ясному личеньку.
 (“Місяцю-князю”);
 Ти знов оживаєш, **надіє!**
 Світліє душа, молодіє.
 (“Ти знов оживаш...”);
 О, не дури себе ти, молодая **ліро!**
 Коли в душі пісень тісниться рій.
 (“Semper tiro”);
 Я не жалуюсь на тебе, **доле!**
 Добре ти вела мене, мов мати.
 (“Я не жалуюсь...”);
Душе щаслива,
 Даю тобі талант яркий...
 (“Три долі”);
Чорте, демоне розлуки
 Несповнимих диких мрій,
 Недрімаючої муки
 І несправджених надій!
 (“Чорте, демоне розлуки...”).

Посилують емоційно-експресивні можливості таких звертань невідокремлені й поширені відокремлені прикладки:

Мамо-природо! Хитра ти з біса!
 Вказуєш серцю безмірні простори...
 (“Мамо-природо!”);
 Рви серце в мні, бліда **журо-марюко**,
 Не дай заснути в постелі без участя –

Не покидай мене, **гриже-гадюко!**
 (“Не покидай мене, пекучий болю”);
 Ти, **розуме-бистроуме**, Порви пута віковії...
 (“Ой, що в полі за димове?”);
Пісне, моя ти сердечна **дружино**,
 Серця **відрадо** в дні горя і сліз...
 (“Пісня і праця”);
 О, ти, **ілюзіє** моя, зрадлива і кохана!
Кринице радощів, чуття, ти, **чарочко** хрустальна!
Омано дум мого життя, ти **помилко** фатальна!
 (“Що щастя? Се ж ілюзія...”);
 Привіт тобі, мій **друзе** вірний, **гаю**,
Повірнику моїх найкращих дум!
 (“Привіт тобі...”).

Звертання стають частиною тропів і стилістичних фігур:

Встань, **орачу!** Вже прогули вітри,
 Проскрипів мороз, вже пройшла зима!
 (“Гріє сонечко!”).

Тут **орачу** є компонентом синекдохи, а в наступному уривку поєднано повтор і відокремлену прикладку:

Гарна **дівчино**, ти **цвіте** розвитий,
 Глянуть на тебе – значить полюбити...
 Гарна **дівчино**, блідавая **зірко**,
 Думать про тебе і сумно, і гірко.
 (“Не без але”).

Риси власне звертань і риторичних звертань поєднують у собі напівриторичні конструкції. Такі звертання спрямовані або до конкретних осіб, або до громади. Вони розраховані, на реакцію, на відрух, хоч і не безпосередній, і водночас передають емоційний стан автора чи ліричного героя. З-поміж таких звертань особливий вплив на читача справляють звертання до народу, до України, до Бога:

Народе мій, замучений, розбитий,
 Мов паралітик той на роздорожжю,
 Людським презирством, ніби струпом, вкритий!
 (“Мойсей”);
 Забудь мене, **народе** мій,
 Коли щасливий і міцний,
 До праці станеш на свій лан...
 (“Як двоє любляться...”);
 Ні, хто не любить всіх братів,
 Як сонце Боже, всіх зарівно,
 Той щиро полюбить не вмів

Тебе, кохана **Вкраїно!**
 (“Моя любов”);
 О, прийми, наш **Боже,**
 Той дар, що ми кладемо пред тобов!
 (“Рубач”).

Об’єктом напівриторичних звертань є ті самі поняття, що й об’єкти власне та риторичних звертань:

Чого ти, **хлопе,** вбравсь у стрій лицарський,
 Немов боїшся насміху і сварки?
 (“Чого ти, хлопе...”);
 Гей, **брати!** В кого серце чистее,
 Руки сильні, думка чесная, – Прокидайтеся!
 (“Гріє сонечко!”);
 Будь ти, **співаче,** як Божа пшениця,
 Пісня твоя – золотее зерно!
 (“Співакові”);
 Зрозумійте й затямте собі, **Ви, сліпців покоління,**
 Що, як зглушите душу живу. Заговорить каміння.
 (“Мойсей”).

В окремих творах власне звертання набуває напівриторичного забарвлення:

Ти, **брате,** любиш Русь, Як хліб і кусень сала,
 Я ж гавкаю раз в раз, Щоби вона не спала...
 Ти, **брате,** любиш Русь, Як дім, воли, корови, –
 Я ж не люблю її З надмірної любови.
 (“Сідоглавому”).

Пестливі форми іменників у звертаннях є одним із засобів створення додатної характеристики зображуваного. Проте використання таких лексем у поєднанні зі словами з від’ємним забарвленням надає об’єктові звертання зневажливих, іронічних, гумористичних, сатиричних відтінків:

Мій **панцю,** адже ж ви не віруєте в Бога!
 Я ще недавно чув край вашого порога...
 А втім, **голубчику,** оферта ваша пізна!
 Та ваша душенька – се коршма та заїзна...
 Спішіться ж, **паночку,** до пекла як до балю!
 (“І він явивсь мені...”).

У багатогранній творчості І. Франка особливо яскраво виблискує грань поетична. Збагачуючи виразово-зображальні можливості українського слова, поет віддав належну шану кличному відмінкові як одному зі складників семикомпонентної відмінкової системи української загальнонародної й літературної мови, проілюстрував теоретичні положення про цей відмінок звертаннями в своїх віршах та поемах.

Усі види звертань оформлено тільки кличним відмінком. У цьому, як і ще багато в чому, І. Франко був, є і буде зразком для всіх митців українського слова.

Література:

1. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. – К., 2004.
2. Синтаксична будова української мови. – К., 1968.
3. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. – К., 1969.
4. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. – К., 1972.

Марія Гринишин (Львів)

Номінація адресата мовлення як один із засобів позначення соціального статусу людини (на матеріалі художньої прози Івана Франка)

У системі мовних засобів, які є маркерами соціального статусу людини, важливе місце займають номінації осіб, до яких звернене мовлення. Вибір лексико-семантичного наповнення та структури певної номінації адресата мовлення зумовлений позамовними чинниками, серед яких є й соціальні. Тому перспективно досліджувати номінації адресата мовлення в площині соціолінгвістики, яка передбачає лінгвістичне осмислення соціального статусу особи. У статті розглянемо реалізацію цієї категорії на матеріалі художньої прози І. Франка.

В умовах нової наукової парадигми, комунікативно зорієнтованої, актуальним є вивчення номінацій адресата мовлення в соціолінгвістичному і прагматичному аспектах. Ці підходи визначають напрями аналізу малодосліджених проблем комунікативної адекватності номінацій адресата мовлення, мовленнєвого маркування соціальних статусів комунікантів у симетричних й асиметричних позиціях.

Одиниці мови, які слугують для називання адресата мовлення, у науковій літературі різних часів (а відтак у різних лінгвістичних концепціях) виступають під різними назвами: апелятив [8], вокатив [8; 9; 12], звертання [2], предметна частина змісту апеляції, номінація адресата мовлення [13] тощо. Довгий час термін “звертання” трактували у двох основних значеннях: звертання як мовленнєвий акт (ситуація звертання) і звертання як мовний матеріал, що здійснює цей мовленнєвий акт, тобто одиниця граматичної і лексичної системи української мови. На сьогодні під *звертанням* розуміють лише комунікативний акт, а саме слово (чи сполучення слів), яке використовують у цьому акті, називають вокативом [8: 91–97]. У нашому дослідженні термін “звертання” трактуємо як компонент чи складник неінформативного комунікативного акту (про неінформативний мовленнєвий акт